

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 2 • (Aralık/December): 511-527

Aile Hukuku Bağlamında Çifte Meşruiyet Zorunluluğundan Kaynaklanan Sorunlara Bir Çözüm Önerisi

*A Proposal for A Solution to the Problems Arising from the
Exigency of Dual Legitimacy in the Context of Family Law*

Ahmet YAMAN

Prof., Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Prof. Dr., Necmettin Erbakan University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Islamic Law
Konya/Türkiye

yamanahmet@hotmail.com orcid.org/0009-0002-7555-5361

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 22.10.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

Atıf: Yaman, Ahmet. "Aile Hukuku Bağlamında Çifte Meşruiyet Zorunluluğundan Kaynaklanan Sorunlara Bir Çözüm Önerisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 511-527. <https://doi.org/10.52637/kiid.1508068>

Cite as: Yaman, Ahmet. "A Proposal for A Solution to the Problems Arising from the Exigency of Dual Legitimacy in the Context of Family Law". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/2 (December 2024), 511-527. <https://doi.org/10.52637/kiid.1508068>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Ahmet YAMAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Aile Hukuku Bağlamında Çifte Meşruiyet Zorunluluğundan Kaynaklanan Sorunlara Bir Çözüm Önerisi

Öz

Toplumsal bir varlık olan insanın davranışları, yaşadığı toplumun ortak inanç, değer ve hukukuna uygunluğu açısından meşru ya da gayrimeşru olarak nitelenir. Farklı inanç ve değerlerin birlikte yaşadığı toplumlarda ya hâkim olan tarafın tercihleri dayatılır ya da demokrasi ve insan hakları bilincindeki gelişmeye bağlı olarak farklı meşruiyet arayışlarına olumlu bir tavırla yaklaşılır. Müslüman toplumlardaki tarihî tecrübe, başlangıçtan itibaren bu olumlu yaklaşımın yüzyıllar boyunca hâkim olduğunu göstermiştir. Günümüzdeki birçok Batı ülkesindeki uygulama da özellikle şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında çifte meşruiyet arayışlarına imkân tanıma yönündedir. Bu araştırma bugün Türkiye özelinde ve aile merkezli konularda böyle bir imkânın bulunup bulunmadığına odaklanacak ve bazı çözüm önerilerinde bulunacaktır. Söz konusu çözüm önerileri bağlamında ilk olarak evliliğin kuruluş aşamasında şu konu tartışmaya açılacaktır: Tescil edilmiş evlilik devam ederken toplumsal ya da kişisel zorunlulukların sevk etmesiyle ikinci bir evlilik yapabilmek mümkün olabilir mi? Bu soruya, hem sahadaki gerçeklikler hem de Türk pozitif hukukunun böyle evliliklerin sonuçlarını tanıyan düzenlemeleri göz önüne alındığında olumlu cevap verilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Fakat bu ikinci evlilik mutlaka, makalenin özgün kavramsallaştırmasıyla "toplumsal meşruiyet"e dayanmalıdır. "Toplumsal meşruiyet" ise evlenecek olan kişilerin aile, akraba ve yakın çevrelerinin bu evliliğe muttali kılınmasıyla sağlanacak aleniyet anlamına gelmektedir. Nitekim birçok Batı ülkesinde hâkim hukuk sisteminin tek eşli evlilik gibi bazı temel ilkeleri, sahadaki gerçekleri yasal olarak tanıma eğilimine bağlı olarak, çok eşli bir birliktelikte ikinci eşin ve çocuklarının çıkarlarını korumak için esnetilmektedir. Makalenin ikinci adımında ise evliliğin sonlandırılması aşamasındaki çifte meşruiyet kaygısını gidermeye yönelik çözüm önerileri sunulmuştur. Bu noktada yaşanabilecek hukuk ikilemleri, önce kişilerin İslâm hukukunu önemseyip önemsememelerine, ardından da sorunun İslâm toplumu içinde veya dışında yaşanmış olmasına göre değişik ihtimallerle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Türk pozitif hukuku, Aile hukuku, Çifte meşruiyet, Tahkim.

A Proposal for A Solution to the Problems Arising from the Exigency of Dual Legitimacy in the Context of Family Law

Abstract

As a social being, human behaviour is considered legitimate or illegitimate in terms of its conformity with the common beliefs, values and laws of the society in which they live. In societies where different beliefs and values coexist, either the preferences of the dominant side are imposed or, depending on the development in democracy and human rights awareness, the search for different legitimacy is approached positively. The historical experience in Muslim societies has shown that this positive approach has prevailed for centuries from the beginning. The current practice in many Western countries, especially in the field of personal law, family law and inheritance law is to allow the pursuit of dual legitimacy. This research will focus on whether such a possibility exists in Turkey and on family-centred issues, and will propose some solutions. In the context of these solution proposals, firstly the following issue will be discussed at the stage of the establishment of the marriage: Is it possible to make a second marriage with the help of social or personal obligations while the registered marriage continues? It has been concluded that this question can be answered in the affirmative, considering both the realities on the ground and the regulations of Turkish positive law that recognize the consequences of such marriages. But this second marriage must necessarily be based on "social legitimacy", in the original conceptualization of the article. "Social legitimacy", on the other hand, means the publicity that will be achieved by making the family, relatives and close circles of the people who will

marry obedient to this marriage. Indeed, in many Western countries, some basic principles of the prevailing legal system, such as monogamous marriage, are stretched to protect the interests of the second spouse and their children in a polygamous union, depending on the tendency to legally recognize the realities on the ground. In the second step of the article, solutions are offered to eliminate the dual legitimacy anxiety at the stage of dissolution of marriage. The legal dilemmas that may arise at this point are discussed with different possibilities depending on whether people care about Islamic law or not, and then whether the problem is experienced inside or outside the Islamic society.

Keywords: Islamic law, Turkish positive law, Family law, Dual legitimacy, Arbitration.

Giriş

Kaynağı, gücü ve sosyolojik geçerliliği birbirinden farklı olan toplumsal düzen kurallarının birlikte bulunduğu bir toplumda yaşayan erdemli bir kişi, işlem ve eylemlerinin bu kuralların tamamınca meşru görülmesini önemser. Bunlardan sadece birine göre meşru sayılan ama diğerlerine göre böyle addedilmeyen bir işlem veya eylem, onu ya kanun önünde yahut mâserî vicdan karşısında ya da kendi iç dünyasında suçlu konumuna oturtur. Bu sebeptendir ki, temeddün derecesi yüksek toplumlar ve insanlık değerleri gelişmiş bireyler, davranışlarının her bakımdan meşru sayılmasının gereklerini yerine getirirler.

İstisna düzeyinde kalacak bazı aksamalar olsa da Müslümanların ilk devlet tecrübelerinden itibaren gerek din gerek mezhep esaslarını dikkate alan bir toplum düzeni kurmuş olmaları, tebaa arasında ciddi bir meşruyet ikilemi ortaya çıkarmamıştır. Gayrimüslimlere kendi aralarındaki iş ve işlemler hususunda, literatürde “ümîrânâ bi terkîhim ve mâ yedînûn” (bize dinlerine göre yaşamalarına izin vermemiz emredildi.)¹ cümlesiyle özetlenen geniş sayılabilecek bir hukukî ve kazâî muhtâriyet tanınması,² Müslümanlar için de aynı şehirde farklı mezheplerden kadı-müftî naiplerinin tayin edilmesi³ meşruyet kaygısına yer bırakmamıştır.

1. Aile Hukuku Alanında Meşruyet Kaygısı

Meşruyet kaygısının en ziyade yaşanacağı hukuk alanı, kuşkusuz aile hukukudur. Zira aile, salt bir toplumsal kurum değil, aynı zamanda dinî-manevî boyutları olan bir yapıdır. Böyle olduğu içindir ki, ailenin ilk adımları “Allah’ın emri ve Peygamber’in kavliyle” atılır; kuruluşu gerek Doğu’da gerek Batı’da din adamları aracılığıyla ve tercihen mabetlerde tamamlanır, dualar edilir ya da “kutsanır” ve hatta bazı inanışlara mesela Katoliklere göre “Tanrı’nın birleştirdiğini ancak Tanrı ayırır”.⁴ Bu hakikat zamanla toplum vicdanında köklü bir “inanç” halini aldığı içindir ki, hukukun hem tedvininde hem de laikleşme süreçlerinde aile hukuku her zaman en son müdahale edilen alan olmuştur. Ünlü hukuk sosyoloğu

¹ Şemsüleimme Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993), 9/56: وَإِنَّمَا أَعْطَيْنَاهُمْ الْأَمَانَ عَلَى أَنْ تُتْرَكَهُمْ وَمَا يَدِينُونَ; Alâeddin Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâi* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 2/275. إِلَّا أَنَّا لَا نَتَعَرَّضُ لَهُمْ؛ لِأَنَّهُمْ يَدِينُونَ ذَلِكَ، وَقَدْ أَمَرْنَا بِتَرْكِهِمْ وَمَا يَدِينُونَ

² Ayrıntılı açıklama ve örnekler için bk. Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 183-230; Ahmet Yaman, “Jews in the Ottoman Millet System and Their Judicial Status A Family Law Review”, *İlahiyat Studies* 4/2 (2013), 209-238; Ahmet Yaman, “Zimmî: Fıkah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/434-438.

³ bk. Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukukuna Giriş (Klasik Dönem)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2023), 125-126; Burak Gani Erol, “Memlûklerde Dört Mezhep Başkâdîliklerinin Kuruluşu ve İşleyişi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 87 (2018), 73-87; Şükrü Özen, “Kâdîkudât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 14/77-82; Süleyman Kaya, “Osmanlı Tatbikatında Tek Mezhebe Bağlılık” *Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri* (Karaman: Karaman İslami İlimler Derneği, 2017), 105-120. Özellikle 115.

⁴ “İsâ’nın yanına gelen bazı Ferîşiler, onu sınamak amacıyla şunu sordular: Bir adamın, herhangi bir nedenle karısını boşaması Kutsal Yasa’ya uygun mudur? İsâ şu karşılığı verdi: Kutsal yazıları okumadınız mı? Yaradan, ta başlangıçtan insanları erkek ve dişi olarak yarattı ve şöyle dedi: ‘Bu nedenle adam annesini babasını bırakacak, karısına bağlanacak ve ikisi tek bir beden olacaklar.’ Şöyle ki, onlar artık iki değil, tek bedendir. O halde Tanrı’nın birleştirdiğini, insan ayırmasın!” bk. *Matta İncili* 19/3-5; *Markos İncili*, 10/2-5.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun (öl. 1974) tarihî ve sosyolojik tecrübeyi özetleyen şu cümleleri bu hakikati dile getirmektedir:

“Esasen hukukî hadiselerin “dünyevileştirilme–secularisation”si, kendine mahsus bir sosyal mantık güder. Bu mantık, hukuk tarihinin bize verdiği malumata ve hukuk sosyolojisinin telkin eylediği istikraî bilgiye göre şöyledir: Hukukta devletleşme ve laikleşme ilk defa dünyevileşmeğe en elverişli hadiselerde, bilhassa iktisadî münasebetlerde görülmüş, dinî tefekkür ve tahassüsün mevzuu olmağa ve kalmağa daha elverişli olan aile müessesesinin dünyevileştirilmesi daha sonraları ve güçlükle tahakkuk edebilmiştir. Hatta bu tahakkukun ne derece tam olduğu veya tam olmasının temenniye değer ve matlup olup olmadığı da zamanımızın aile içtimaiyatı ve aile hukuku bakımından, bazı memleketlerin hukuk politikası itibariyle üzerinde tereddüd edilen meselelerden biridir. Tedvin tarihinin en son mahsulü olan 1940 tarihli Yunan Medeni Kanunu'nda dinî nikahın medenî nikaha nisbetle taşıdığı öncelik, bu hususta göz önüne alınmağa değebilir. Filhakika 1940 tarihli Yunan Medeni Kanunu dinî nikahı esas nikah olarak kabul eylemişti”⁵

Fındıkoğlu'nun “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de münâkehât niçin düzenlenmemiştir?” sorusuna verdiği şu cevap da bu hakikati teyit etmektedir:

“İlk Türk Kanun-ı Medenî'sinin tedvini hareketinin cereyan ettiği XIX.uncu asır ikinci yarısının başlangıcında, iktisadî müesseselerimizle ailevî müessesemizin vaziyetlerine bakalım: Alışveriş münasebetlerinde, ticarî muamelelerde dinî zihniyetten kopma, uhrevî telakkiden ayrılma cereyanı başlamıştır. Halbuki aile müessesesine ilişkin meselelerde ortodoks dinî telakki, hâkimiyetini muhafaza ediyor. Sosyoloji lisanıyla konuşulduğu takdirde diyeceğiz ki, dinî ve iktisadî hadiseler arasında nisbî de olsa gerçekleşen ‘başkalaşma, tehâlûf - differenzierung, differentiation’ gittikçe artıyor. Halbuki dinî ve ailevî vâkıalar arasında bitişiklik ve beraberlik bütün kuvvetiyle hüküm sürmektedir. Fıkha sâdik kalacak bir tedvinin bile tahakkukuna imkân yoktur.”⁶

Böyle olduğu içindir ki, ülkemizde Tanzimat ile başlayan kanunlaştırma (tedvin) faaliyetleri aile hukukunu kapsam dışında tutmuştur. İttihat ve Terakkî yönetiminin 1914 yılında yayımladığı “bütün davaların Nizamiye mahkemelerinde görülmesi gerektiğine dair kararname”de aile hukuku alanının istisna edilmiş olması⁷ da aynı gerekçeye dayanmaktadır. Nihayet 1917 yılında yürürlüğe giren İslâm hukuku kaynaklı ilk resmî aile hukuku tedvini olan *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi* de mezkûr hassasiyetin farkında olduğunu şu cümleleriyle ortaya koymuştur:

“Gerek müslim ve gerek gayrı müslim bi'l-umûm Osmanlılara âm ve şâmil olacak bir sûrette ve sırf memleket ve milletle asrın ihtiyacını nazar-ı itibara alarak tedvîn-i kanun kaziyesi, bu hususta en evvel nazar-ı dikkati câlip bir tarik olarak düşünülebilirse de şu suret, ne müslimlerin ne de gayrı müslimlerin ve ne de maslahatın îcâbâtına tevâfuk etmez. Asırlardan beri aile umûrunu ahkâm-ı diniyyeye tevfiğ eden bir kavmin bütün an'ânâtını bir anda ve hiçbir usûl-i tadrîc ve ıstifâya riayet etmeksizin tebdîl etmek, kanunu her türlü nüfûz-ı ma'nevîyeden mahrum ve kâbiliyyet-i tatbîkiyyesini pek esaslı bir sûrette rahnedâr eder”⁸

Aynı kararnamede Yahudi ve Hristiyanlara ait hükümlerin kendi dinî kurumları olan Hahamhane ile Patrikhane'den ve “müslim olmayan erbâb-ı ihtisas”tan alınan bilgilerle özel fasıllar altında düzenlenmiş olması da⁹ bu bağlamda ayrıca kaydedilmelidir.

⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, *Tedris Hayatının Otuzuncu Yıldönümü Hatırası Olmak Üzere Medenî Hukuk Ordinaryüs Profesörü Ebül'ula Mardin'e Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1944), 694.

⁶ Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, 690. Sonraki süreçler için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş”, *Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı* (İstanbul: İstanbul Cezaevi Matbaası, 1968), 718-723.

⁷ Ömer Faruk Ocaoğlu, *Kodifikasyondan Resepsiyona: Aile Hukukundaki Değişmeler ve Toplumsal Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 264.

⁸ *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, (İstanbul 1336/1917), 2.

⁹ “Mile-i gayrimüslime ait mevâd ahkâmı da elyevm Hâhamhâne ve Patrikhânelerce mer'î ve muteber ahkâm-ı diniyye cümlesinden olmakla bunlar hakkında dahî ayrıca esbâb-ı mucibe ityânına lüzum görülmemiştir.” *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, 2-3, 7.

Farklı amaçlarla da olsa benzer bir uygulamayı, önde gelen sömürgeci devletler de 18 ve 19. yüzyıllarda yapmıştı. Sömürgelerin kendilerini benimseyip isyan etmemeleri amacıyla bile olsa mesela İngilizler Hindistan'da, Hollandalılar Endonezya'da işgallerinin ilk dönemlerinde özel hukuk alanına çok müdahalede bulunmamışlardı. Öyle ki, Hindistan Müslümanlarının hibrit hukuk rejimi "Anglo-Muhammadan Law" olarak nitelendirilmişti.¹⁰

Günümüzde birçok Batılı devlet, sömürgeci geçmişlerinde olandan daha farklı motivasyonlarla, farklı inançlara sahip vatandaşlarının ya da ülkelerinde yaşayan göçmenlerin hukukî meşruyet arayışlarını kendi inançları doğrultusunda bulmaları yönünde adımlar atmaktadırlar. Söz gelimi Birleşik Krallık 1996 yılında hayata geçirdiği tahkim düzenlemesi (Arbitration Act 1996) ile Müslüman Tahkim Mahkemesi'nin (Muslim Arbitration Tribunal-MAT) kurulmasına onay vermiştir. Londra, Birmingham ve Manchester başta olmak üzere Müslüman nüfusunun yoğun yaşadığı pek çok merkezde kurulan bu mahkemeler, ticari anlaşmazlıklar yanında aile ve miras hukuku ile ilgili müracaatları da gündemine almıştır.¹¹ Yasal uygulamalar çerçevesinde İslâm aile hukukunun Batı'daki tezahürlerini inceleyen İtalyan araştırmacı Elisa Giunchi'nin şu cümleleri, gelinen noktayı özetlemesi bakımından dikkat çekicidir:

"İslam hukuku, kişisel statü mevzuatının bir parçası olmaya devam etmekte ve Batı'nın kendi bünyesine giderek daha fazla nüfuz etmektedir. Bu nüfuz, resmî ve gayriresmî yollarla gerçekleşmektedir. Gayriresmî düzeyde, özellikle yerleşik bir Müslüman nüfusa ve çok kültürlü politikalara sahip ülkelerde, anlaşmazlıkların çözümü için inanç temelli mekanizmalar gelişmektedir. Resmî düzeyde, Batılı hukuk sistemleri İslamî kural ve kurumları bir dereceye kadar tanımaya başlamış ancak bunları dahil etmek ve/veya sonuçlarının geçerliliğini tanımak için biraz farklı yöntemler benimsemişlerdir. Mesela Almanya ve İtalya'da yasa koyucular, diğer ülke vatandaşlarını ilgilendiren ailevi anlaşmazlıkları ele alırken "kamu düzeni" kavramına, yani geçerli sistemin temel ilkelerine aykırı olmadıkları veya ev sahibi ülkenin taraf olduğu uluslararası sözleşmeleri ihlal etmedikleri sürece, uluslararası özel hukuk normları aracılığıyla yabancı ülkenin kanunlarını uygulamayı kabul etmişlerdir. İsviçre, Danimarka, Norveç ve İngiltere gibi diğer ülkeler, aksine bir ikili anlaşma olmadığı sürece ikametgâh veya ikamet ilkesine bağlı kalmaya karar vermişlerdir. Bu gibi durumlarda bile, yetkililer Müslüman bir ülkede medenî statüde yapılan değişikliklerin etkilerini değerlendirmeye ve bu değişiklikleri "kamu düzeni" ile dengelemeye çağrıldığında, İslam hukuku dikkate alınmaktadır. Dinî aile uygulamaları 'ev sahibi' hukuk sisteminin temel ilkeleriyle çatışmadığı veya İngiltere'de olduğu gibi 'mantıksız' görülmediği sürece Batı'da da sıklıkla tanınmaktadır. Fransa gibi bazı ülkeler, örneğin çocuk ve vasi arasında tam bir ebeveyn ilişkisi yaratmayan bir çocuk velayeti biçimi olan kefâleyi kabul etmektedir. İngiltere ve Norveç gibi diğer ülkelerde, ruhsatlı camilerde kıyılan İslamî nikâhların hukuken geçerli olduğu kabul edilmektedir."¹²

Nerede ve hangi şartlar altında olursa olsun insanın, inandığı kutsala göre hayatını tanzim etme arzusu anlaşılabilir ve hatta saygın bir arzudur. Bu cümleden olarak Kur'ân-ı Kerîm'in temel vurgularını önemseyen bir Müslümanın, hayatını da onun çizdiği meşruyet çerçevesi içinde yaşamayı arzu etmesi, dininin gereklerini yerine getirmesi emrine imtisali yanında, kendi iç huzuru bakımından da önemli bir husustur. Kendi inanç değerlerine göre oluşmamış olan bir hukuk sistemi içinde yaşamak zorunda kalan herhangi bir Müslüman,

¹⁰ Roland Knyvet Wilson, *A Digest of Anglo-Muhammadan Law* (Londra, W. Thacker & Co, 1895); Hussain Syed Adnan, "Anglo-Muhammadan Law", *The Oxford Handbook of Islamic Law*, ed. Anver Emon - Rumea Ahmed (Oxford: Oxford University Press, 2015), 537-550.

¹¹ Yvonne Prief, "Muslim Legal Practice in the United Kingdom: the Muslim Arbitration Tribunal", *Legal Pluralism in Muslim Contexts*, ed. Oberauer Norbert vd. (Leiden: Brill, 2019), 12-42. Avrupa merkezli uygulamalar için bk. Marie-Claire Foblets, "Accommodating Islamic Family Law(s) A Critical Analysis of Some Recent Developments and Experiments in Europe", *Applying Sharia in the West*, ed. Berger Maria (Leiden: Leiden University Press, 2013), 207-227; Mathias Rohe, "Sharia and Muslim Diaspora", *The Ashgate Research Companion to Islamic Law*, ed. Rudolph Peters - Peri Bearman (Farnham: Ashgate Publishing, 2014), 261-277. Bu yayımlara erişmemi sağlayan Arş. Gör. Tuğrul Kütükcü'ye teşekkür ederim.

¹² Elisa Giunchi, "Muslim Family Law and Legal Practice in the West", *Muslim Family Law in Western Courts*, ed. Elisa Giunchi (New York: Routledge Press, 2014), 2-3. (<https://www.book2look.com/embed/9781317750307>) (Erişim 22 Mayıs 2024).

Aleniyet, evlenecek olan kişilerin aile ve yakın çevrelerinin bu evliliğe muttali kılınmasıyla sağlanır. Buna tarafımızca “toplumsal meşruiyet” adı verilmiştir. Bununla birlikte “fesâdü’z-zamân” gerekçesiyle bunun yeterli olmayacağını ve yapılan akdin resmen tescilinin gerekli olduğunu da belirtmek gerekir.¹⁸

Bu noktada tescil edilmiş evlilik devam ederken ikinci bir evlilik yapabilmenin imkân ve şartı gündeme gelmektedir. “Raiyye yani tebe'a üzerine tasarruf maslahata menûttur.”¹⁹ kaidesinin bir sonucu olarak kamu otoritesinin, gördüğü lüzum ya da gözettiği maslahat üzerine taaddüd-i zevcâta genel olarak izin vermeme hakkı bulunmaktadır.²⁰ Bununla birlikte tek tek bireyler düşünüldüğünde gerçekten önemsenerek bir sebeple taaddüd-i zevcâtın kendisi için zorunlu olduğu kişiler veya durumlar da hayatın olağan akışı içinde söz konusu olabilecektir.²¹ İşte böyle bir vasatta yukarıdaki tarafımıza ait kavramsallaştırma ile “toplumsal meşruiyet” sağlanmak kaydıyla buna cevâz verilebilir. Aksi durum, ya kimsenin bilmediği gizli evlenmelerin önünü açacak ya da doğrudan zina sonucunu doğuracaktır.

Gündeme gelebilecek olan bu olgusal gerçekliği yasaklasanız da insan tekinin sizin yaşağınıza uymayarak yaptığı eylemlerin sonuçlarıyla karşı karşıya kalır ve artık kucağınızda bulduğunuz bu sonuçları hukuk içerisinde anlamlandırmaya çalışmak zorunda kalırsınız. Nitekim Türk Medeni Kanunu'nun 145. maddesi evli olan kişinin yeni evliliğinin mutlak batılınla bâtil olduğu kuralını koyarken aynı kanunun 295. maddesi evlilik dışı doğan

(Tirmizî, “Nikâh”, 6 (No: 1088), buyurarak aleniliğin ve hatta tescilin gerekliliğine işaret etmektedir. Hz. Ebubekir de gizlenmesi şartıyla yapılan nikâh akdini geçersiz saymıştır. (Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 2/128-129). bk: *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar* (İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 426-427.

18 Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu “Nikâhın tescili şart mıdır?” sorusuna şu cevabı vermiştir: “Dinî kurallara uygun olarak yapılan bir nikâh akdi geçerlidir. Ancak evliliğin bir düzene sokulması ve evlenecek olanların gerekli şartları taşıyıp taşımadığının denetlenmesi bakımından, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden bu yana nikâhlarda aile büyüklerinin hazır olması, bir hutbe îrâd edilmesi/dua yapılması ve bu arada bir düğün yemeği (velîme) verilmesi müstehap görülmüştür. Tescil gibi bir şekil şartı, ilgili naslarda yoksa da vadeli borç ve hakların yazıyla tespitini ve şahit bulundurulmasını bildiren âyetin (el-Bakara 2/282) delâleti, bir akit olması hasebiyle nikâhın da tescil edilmesinin uygun olacağını göstermektedir. Bu tescil, kadının haklarının korunması açısından önemli olduğu için ihmal edilmemelidir.” bk. *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*, 424.

19 Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 123; *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, md. 58. Süyûtî'nin bu kural altında verdiği şu örnek, devletin ta'addüd-i zevcâtı sınırlandırabileceği hükmünü anlamayı kolaylaştırmaktadır: “Kadın razı olsa bile devlet onu dengi olmayan biri ile evlendiremez. Çünkü denklik hakkı bütün Müslümanları ilgilendirir. Devlet başkanı da onların nâibi konumunda olduğu için bu hakkı kendiliğinden düşüremez.” Celâleddin Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983), 121: وَمِنْهَا أَنَّهُ لَيْسَ لَهُ أَنْ يُزَوِّجَ امْرَأَةً بِغَيْرِ كُفْوٍ وَإِنْ رَضِيَ لِأَنَّ حَقَّ الْكُفْوَةِ لِلْمُسْلِمِينَ وَهُوَ كَالنَّائِبِ عَنْهُمْ فَلَا يَقْدِرُ عَلَى إِسْقَاطِهِ

20 Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Aksekili Ahmed Hamdi, “İslâmiyet ve Ta'addüd-i Zevcât -I”, *Sebîlü'r-Reşâd* 9/275 (1379), 226-228 (yazının devamı, takip eden beş sayıda yayımlanmıştır); Mansûrîzâde Saîd, “Ta'addüd-i Zevcât İslâmiyyet'te Men' Olunabilir”, *İslâm Mecmuası* 1/8 (1330), 233-238; Mansûrîzâde Saîd, “Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dâir”, *İslâm Mecmuası* 1/10 (1330), 295-303; İsmail Hakkı İzmirli, “Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iattan Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-i Lafzîdir”, *Sebîlü'r-Reşâd* XII/303 (1330), 296-301; Babanzade Ahmed Naim, “Ta'addüd-i Zevcât İslâmiyyet'te Men' Olunabilir mi imiş?”, *Sebîlü'r-Reşâd* 11 [12]/298 (1330 1329), 216-221; İbrahim Yılmaz, “İslâm Hukukunda Kamu Otoritesinin Çok Eşliliği Sınırlandırması”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 5-28. Günümüz İslâm dünyasındaki resmî uygulama ise şöyledir: “Günümüz İslâm ülkelerinde çok evlilik konusunda farklı kanunî düzenlemeler ve uygulamalar vardır. En serbest şekliyle tatbik edildiği ülkelerin başında Suudi Arabistan gelirken Ürdün ve Mısır'da da diğer ülkelere nisbetle daha geniş bir çerçeve içerisinde uygulanmaktadır. Suriye, Irak, Fas, Yemen, Endonezya dahil İslâm ülkelerinin çoğunda çok evlilik hâkimin izni, birinci eşin rızası, iyi halin ve eşlerini geçindirebilecek ekonomik gücün ispatı, birinci eşte hastalık, kısırlık vb. bir durumun bulunması gibi birtakım şartlara bağlanmıştır. Pakistan'da çok evlilik tamamen ilga edilmemişse de getirilen şartlarla oldukça ağırlaştırılmıştır. Tunus ve Türkiye'de ise tamamen yasaklanmıştır.” Kevser Kâmil Ali - Salim Öğüt, “Çok Evlilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/365-369.

21 *Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'* nin esbâb-ı mücibe sayfalarındaki (s. 17) şu cümleler câlib-i dikkattir: “Ta'addüd-i zevcenin vücûbattan olmayıp umûr-i câizeden olmasına ve umûr-i câizede veliyyü'l- emrin tasarrufu salâhiyeti kaidesi müsellemtan bulunmasına binâen ta'addüd-i zevcenin menedilmesi ve hiç olmazsa ilk zevcenin rızasının şart kılınması lüzûmu, vârid-i hâtır olmuş ise de Şer-i Şerfin ta'addüd-i zevceye müsâadesi, fuşun men'i ve nüfûs-i ahâlinin tezyîdi gibi nice esbâb ve mesâlihe müstenid olup kadınların erkeklerden ed'âf-ı müdâ'afe ziyâde olduğu hâl-i hazırda ta'addüd-i zevcenin cevâzına olan ihtiyaç, sadr-ı İslâm'dan dîn bulunmamasına, hasbe'l-beşeriyye hiçbir kadının darraya muvâfakat etmeyeceği tabii olup bu halde keyfiyeti onların rızasına ta'lik etmek, men'a mu'âdil ve bu sûrette de cevâzındaki mesâlih zâil olacağına...”

ve kararda dayandığı esasın İslâm hukukuna yani fikhî birikime uygunluğu değil, dine açık bir aykırılığının olmaması yeterlidir.²⁷ İzzeddin b. Abdisselâm'ın (öl. 660/1262) şu cümleleri bu görüşün gerekçesini de ifade etmektedir:

“Kâfirler büyük bir beldeyi istila eder de orada Müslümanların maslahatını gözeten bir yargıç tayin ederse bu yargıcın bütün kararları, genel maslahatı sağlayıp yaygın mefsedeti gidermek bakımından geçerlidir. Zira genel maslahatı dikkate almamak ve yaygın mefsedete alan açmak, şeriatin rahmet niteliği ve kulların maslahatına riayet ilkesiyle bağdaşmaz.”²⁸

b. İslâm toplumlarında resmen tescil edilmiş bir evlilik, talâk yetkisi bulunan eşlerden biri tarafından mahkeme dışında sonlandırılmış ve İslâm hukuku hükümlerince devam etmesi de artık mümkün değilse mahkemece tescil edilme prosedürü takip edilmelidir. Bu noktadaki sorumluluk, evlilikleri biten kişilerdedir.

c. Evliliğin resmen tescil edilmemiş olması ve eşlerin her ikisinin de İslâm hukukuna göre hareket etmeyi istemeleri halinde ayrılık konusu, önce ilgili âyet-i kerîme²⁹ gereği ve *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*'nin kavramsallaştırmasıyla “Aile Meclisi”ne³⁰ getirilmelidir. Bu meclis, her iki tarafın ailesinden seçilecek kimselerle kurulamıyorsa tarafların yakın arkadaşlarından bir hakem heyeti oluşturulabilecektir. Bu meclisin veya hakem heyetinin görevi, öncelikli olarak arayı bulup ıslah etmektir. Bunun artık imkânsız olduğu bir durumda meclis veya hakemler tefrik kararı verirler. Bu karar ilâm niteliğindedir.

d. Evliliğin resmen tescil edilmemiş olması ve eşlerden birisinin İslâm hukukuna göre hareket etmeyi isteyip diğerinin buna yanaşmaması halinde ise yine eşlerin yakın çevresinden, bu mümkün olmazsa onları bir şekilde tanyan kimselerden bir hakem heyeti oluşturulur. Heyet, ıslah girişimlerinde başarılı olamazsa tefrik kararı verir.³¹ Bu karar da ilâm niteliğindedir.

e. İslâm toplumları dışında yaşayan Müslümanların durumuna gelince, burada da şu ihtimaller söz konusu olacaktır:

gerekir (Şeyhîzâde, *Mecme'u'l-ehur*, 2/142). İddetini tamamlayan bu kadın dilerse bir başkası ile evlenebileceği gibi, eski eşinin de istemesi durumunda, yeniden nikâh kıymak suretiyle aile kurabilir. Bu takdirde daha önce başka bir boşama olmamış ise, evliliği iki nikâh bağı ile devam eder.” *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*, 452.

²⁷ Bu konuda bk. Şehâbeddin Karâfi, *el-İhkâm fî temyizi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm* (Beirut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 88: “وقد نص العلماء على أن حكم الحاكم لا يستقر في أربعة مواضع ويتنقض: إذا وقع على خلاف الإجماع، أو القواعد، أو النض، أو القياس الجلي. وهذه الثلاثة الأخيرة هي من مسائل الخلاف، وإلا لم يكن إلا قسم واحد، وهو المجتمع عليه... واعلم أن معنى قول العلماء: إن حكم الحاكم يتنقض إذا خالف القواعد أو النصوص أو القياس الجلي: إذا لم يعارض القواعد أو القياس الجلي أو وإذا رفع إلى القاضي حكم. Burhâneddin Mergînânî, *el-Hidâye* (İstanbul: Dârü Kahraman, 1986), 3/107. حاكم أمضاه إلا أن يخالف الكتاب أو السنة أو الإجماع بأن يكون قولاً لا دليل عليه. وفي الجامع الصغير: وما اختلف فيه الفقهاء ففضى به القاضي ثم جاء قاض آخر يرى غير ذلك أمضاه والأصل أن القضاء متى لاقى فصلاً مجتهداً فيه ينفذه ولا يردده غيره، لأن اجتهاد الثاني كاجتهاد الأول، وقد يرجح الأول بانصال القضاء به فلا يتنقض بما هو دونه

²⁸ Ebû Muhammed İzz b. Abdisselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1991), 85: “فولوا القضاء لمن يقوم بمصالح المسلمين العامة، فالذي يظهر إنفاذ ذلك كله جلباً للمصالح العامة ودفعاً للمفاسد الشاملة، إذ يتعد عن رخصة الشروع ورعايته لمصالح عباده تغطيل لمصالح العامة وتحميل المفاسد الشاملة، لغوات الكمال فيمن يتعاطى توليتها لمن هو أهل لها، وفي ذلك احتمال بعيد. Benzer bir yaklaşım için bk. Ebû'l-Abbâs Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-mu'rib* (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1981), 10/107-109. Krş. Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, 116-118.

²⁹ en-Nisâ 4/35.

³⁰ *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, md. 130. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İçtimaiyat Profesörü Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “aile meclisi” kavramının daha önce Avrupa kanunlarında kullanıldığını ve Fransızca “Conseil de famille”den aynen tercüme edilip *Kararnâme*'ye derc edildiğini, sonrasında da “Kitap'tan yerinin arandığını” söylemektedir. bk. Fındıkoğlu, “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, 712. Karı-koca arasındaki sorunun öncelikle her birinin ailesinden birer hakem tayin ederek çözülmesini emreden âyetin (en-Nisâ 4/35) aile/ehl vurgulu açık lafzından hareketle “aile meclisi” kavramına ulaşmak zor olmasa gerektir. Bunun için tercüme arayışına girmeye ve benzer hukukî tefekkür ve çözümlemelerde tesir-teessürden bahsetmeye gerek yoktur.

³¹ Din İşleri Yüksek Kurulu “Resmî nikahı bulunmayan evli bir kadın nasıl boşanabilir?” sorusuna verdiği cevapta “Ailelerden biri hakem seçmeye yanaşmazsa sorumluluk sahibi yakınları âdil ve tarafsız bir hakem seçebilirler... Buna göre erkek boşamaya yanaşmazsa kadının ayrılması hakemler aracılığıyla gerçekleştirilebilir” demiştir. *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*, 449.

ea. İslâm hukukuna göre hareket etmeyi benimseyen eşlerin resmen tescil edilmiş olan evlilikleri bitme tehlikesi yaşıyorsa, niteliği yukarıda açıklanan aile meclisi veya hakem heyeti devreye girer. Eğer tefrik kararı çıkmışsa bu karar tescil edilmek üzere taraflarca veya birisince o bölgenin mahkemesine götürülür. Gayrimüslim mahkemenin kararı ilkten bir hüküm tesisi değil, aslında daha önce İslâm hukuku hükümlerine uygun olarak verilen kararın tescili anlamına gelir.

eb. Böyle bir toplumdaki resmen tescil edilmiş bir evlilik, talâk yetkisi bulunan eşlerden biri tarafından mahkeme dışında sonlandırılmışsa ve İslâm hukuku hükümlerince devam etmesi de artık mümkün değilse mahkemece tescil edilme prosedürü takip edilmelidir.

ec. Eşlerden birisinin yanaşmaması sebebiyle sorunun Müslümanlardan oluşan hakem heyetine götürülemediği durumlarda, boşanmak isteyip bunu da İslâm hukuku çerçevesinde meşrulaştırmak isteyen eş, gayrimüslim ülkenin mahkemesinde dava açar; çıkan boşanma kararını varsa yaşadığı bölgedeki, yoksa en yakındaki fakihler heyetine iletir. Bu heyet de mahkeme kararı doğrultusunda tefrik kararı verir.³² Bazılarınca prosedürel ya da teatral olmakla eleştirilse de bu çözüm, İslâm hukukuna göre meşruiyet arayışında olan kişileri rahatlatıcak ve yukarıda meallerini verdiğimiz Nisâ 4/59-61, 65 âyet-i kerîmeleri yanında "...Allah, mü'minlerin aleyhine kâfirlere hiçbir yol vermeyecektir."³³ âyetine dayanarak gayrimüslim ülke mahkemelerinin Müslümanlar hakkında velayet ve hüküm tesis etme yetkisi bulunmadığı gerekçesiyle bu evliliğin bitmediği iddialarının ortaya çıkaracağı kaosu engelleyecektir.³⁴

ed. Evliliğin resmen tescil edilmemiş olması ve eşlerin her ikisinin de İslâm hukukuna göre hareket etmeyi istemeleri halinde yukarıdaki c maddesi uyarınca hareket edilecektir.

ee. Evliliğin resmen tescil edilmemiş olması ve eşlerden birisinin İslâm hukukuna göre hareket etmeyi isteyip diğerinin buna yanaşmaması halinde ise yukarıdaki d maddesi uyarınca hareket edilecektir.

Bu araştırmada son olarak, müzakeresini yaptığımız sorunun ülkemiz özelinde çözüme kavuşturulmasında devreye alınabilecek bir hukukî müessese olan "tahkim"e işaret edilecektir. 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 407-444. maddelerinde düzenlenen "Tahkim", çifte hukuk gerçekliğinin bulunduğu toplumlarda ara çözümler sunmaya müsait görünmektedir. Kanunun 412. maddesindeki tanımla "Tahkim sözleşmesi, tarafların, sözleşme veya sözleşme dışı bir hukukî ilişkiden doğmuş veya doğabilecek uyuşmazlıkların tamamı veya bir kısmının çözümünün hakem veya hakem kuruluna bırakılması hususunda yaptıkları anlaşmadır." Kanun, tahkimde uygulanacak hukuk

³² el-Meclisü'l-Ûrubbi li'l-İftâ ve'l-Buhûs, 2000 yılında İrlanda Dublin'de yaptığı toplantıda aldığı 15 (3/5) sayılı kararında, İslâm ülkesi dışında gayrimüslim bir hâkimin Müslümanlar hakkında verdiği boşama hükmünün doğrudan geçerli olduğu hükmünü benimsemiştir: فانه يتعين على المسلم تنفيذ قرار القاضي غير المسلم بالطلاق؛ لأنه يعيش في ظل قانون البلاد التي يقيم فيها، وهو بهذا راض ضمناً بما يصدر عن هـ. Ülkemizde Halil Güneç ve Mustafa Bülent Dadaş da İslâm ülkesi dışında gayrimüslim hâkimin kararının, başka bir işleme gerek duyulmaksızın aynı şekilde geçerli olacağı kanaatinde. bk. Dadaş, "Hudûdü salâhiyyeti'l-kâdî fi't-tefrîk beyne'z-zevceyn", 674-675. Buna karşılık Dâru'l-İftâi'l-Misriyye (الأحكام الصادرة بطلاق المسلمين في ديار غير المسلمين لا يعتد بها شرعاً حتى يصادق عليها الزوج المسلم أو تعتمدهما المراكز) (الإسلامية المصرح لها من الجهات الرسمية هناك بالتزويج والتطليق), Dâiretu'l-İftâi'l-Âm el-Ûrdünî, Mecmeu'l-Fikhi'l-Hindî ve The Fiqh Council of North America (FCNA) başta olmak üzere pek çok fetva kurulu, gayrimüslim hâkimin bir Müslüman hakkındaki yargı kararının tek başına geçerli olmayacağı görüşündedir. Doğudan batıdan on beş ayrı fetva kurulunun konuya yaklaşımları ve bazı ayrıntılar için bk. Yousef Aly Wahb, "Secular Court-Ordered Divorces: What Modern Fatâwâ and Canadian Imams Say", *Canadian Journal of Law and Society* 38/1 (2023), 67-88. İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı olan *Mecma'u'l-Fikhi'l-İslâmî* ise gayrimüslim mahkeme kararlarını ahvâl-i şahsiyye dışındaki konularda doğrudan geçerli sayarken bu alanda İslâmî tahkimin veya fetvanın zorunlu olduğuna karar vermiştir: لا مانع من تحاكم المسلمين في الغرب أمام القضاء الوضعي عندما يتعين سبيلاً لاستخلاص حق أو دفع مظلمة، وفي قضايا الأحوال الشخصية لا بد من الالتزام بأحكام الشريعة، عن طريق التحكيم الإسلامي أو الفتوى الشرعية مع الالتزام بها. <https://iifaaifi.org/ar/2209.html> (Erişim 12 Haziran 2024)

³³ en-Nisâ 4/141.

³⁴ İslâm dünyası dışında yaşayan Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemek ve sorunları çözmek amacıyla bir oluşuma gitmelerinin gerekliliği ve bu oluşumun kararlarının bağlayıcı olduğu konusunda bk. Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-mu'rib*, 10/135.

kurallarını tayin etmemiş; 433. maddesindeki genel yaklaşımıyla hakem veya hakem kurulunun “ancak tarafların açıkça yetkili kılmış olmaları şartıyla hakkaniyet ve nasâfet kurallarına göre veya dostane çözüm yoluyla karar verebileceği” yetkisini tanımıştır. Öyle ki; doktrinde bu açık yetkinin tarafların uyuşmazlıklarını çözecek hukuk kurallarını veya sistemini belirleme hakkını verdiği yönünde yorumlar yapılmıştır.³⁵ Yargıtay’ın bazı kararları da bu yorumları teyit edici bir üsluba sahiptir. Nitekim Yargıtay 6. Hukuk Dairesi’nin 28.03.2023 tarih, 2023/989 Esas ve 2023/1241 Karar’ı şu şekilde tanzim edilmiştir:

“...Yine davacının esasa yönelik fiyat farkına ilişkin itirazları incelendiğinde, taraflar arasındaki sözleşme gereğince oluşturulan üç kişilik hakem heyeti, incelemeleri sonucunda bir karara varmıştır. Hakem heyeti, süreci yürütürken bilirkişiden rapor alıp almamakta takdir hakkına sahip olduğu gibi, *uygulanacak hukuk kurallarının tespiti ve tahlili de hakem heyetine aittir. Hakem heyeti kararının esastan incelenmesi gibi hususlar, hakem heyeti kararının iptali istemli davada tartışma konusu yapılması mümkün değildir.*”³⁶

Yargıtay kararlarında yer alan “Uygulanacak hukuk kurallarının tespiti ve tahlili de hakem heyetine aittir.” cümlesinin yukarıdaki doktriner yorumlar doğrultusunda fiilen hayat bulduğu da görülmektedir. Gerek Türkiye’deki gerekse yurtdışındaki ticarî aktörler arasındaki uyuşmazlıkların çözümlenmesi için tahkim ve arabuluculuk hizmeti sunmak üzere bağımsız, tarafsız ve özerk bir kurum olarak tesis edilen İstanbul Tahkim Merkezi (ISTAC)³⁷ uyuşmazlığın taraflarına “Uygulanacak Hukukun Türk Hukuku Olmasını İstiyor musunuz?” sorusuna “Hayır” dendiğinde alternatif olarak birçok hukuk sistemi seçeneğini sunmaktadır.³⁸

İşte bu kanun maddeleri, yorumları ve fiilî örnekler, istenilmesi halinde ve demokratik haklar temelinde kişilerin kendi gönüllerindeki hukukî meşruiyete ulaşabilmelerinin önünü de açmaktadır.

Geldiğimiz bu noktada konunun “kamu düzeni”ni ilgilendirmesi yani sadece kişilerin iradelerine bağlı olmayıp bunun ötesinde ülkenin hukuk düzeninin temel ilkeleriyle sağlanan kamu menfaatiyle yakından ilişkili olması sebebiyle tahkime elverişli olmadığı itirazı yapılabilir. Nitekim Türk pozitif hukuku, aile merkezli uyuşmazlıkların tahkim yoluyla sonuca bağlanmasına kamu düzenini ilgilendirmesi gerekçesiyle henüz sıcak bakmamaktadır. Öyle ki anlaşmalı boşanmalarda bile eşlerin boşanma yönündeki kararlarını mahkeme önünde açıklamaları ve boşanma anlaşmalarının hâkim onayından geçmesi gerekmektedir.³⁹ Bu konudaki tutum o kadar katıdır ki Yargıtay, Türk Medenî Kanunu’nda belirtilen rızâ boşanma ile ilgili şartlar gerçekleşmeden tarafların karşılıklı olarak boşanma isteklerine dayanan yabancı mahkemelerden alınan boşanma ilâmlarının Türkiye’de tanınmasının kamu düzenini

³⁵ Nuray Ekşi, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nda Tahkim* (İstanbul: Beta Yayınları, 2019), 167; İbrahim Ülker, “Türkiye’de Tahkimde İslam Hukuku Kuralları Uygulanabilir mi?”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28/3 (2020), 1083-1110; İbrahim Ülker, “Tahkim ve Arabuluculukta Uyuşmazlıkların Mecelle Hükümlerine Göre Çözülmesi Mümkün mü?”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı* (İstanbul: Sonçağ Matbaacılık, 2018), 454-467. Nitelikli bir özet ve yorum için bk. Muhammed Fatih Ünlü, *İslam Hukukunda Tahkim* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 101-121.

³⁶ Örnek kararlar olarak Ünlü, adı geçen tezinin 103. sayfasında şunları kaydetmektedir: Yargıtay 3. Hukuk Dairesi, 29.11.2022 tarih, 2022/4469 Esas ve 2022/9039. Karar; Yargıtay 6. Hukuk Dairesi, 17.01.2023 tarih, 2023/4980 Esas ve 2023/57. Karar; Yargıtay 11. Hukuk Dairesi, 08.05.2023 tarih, 2021/8412 Esas ve 2023/2807. Karar; Yargıtay 6. Hukuk Dairesi, 26.09.2023 tarih, 2023/2653 Esas ve 2023/2952. Karar.

³⁷ <https://istac.org.tr/tr/> (Erişim 26 Mayıs 2024).

³⁸ <https://istac.org.tr/tr/uyusmazlik-cozumu/tahkim/ornek-tahkim-sarti/> (Erişim 26 Mayıs 24).

³⁹ *Türk Medeni Kanunu*, md. 168-170; 184/5: “Boşanma veya ayrılığın fer’î sonuçlarına ilişkin anlaşmalar, hâkim tarafından onaylanmadıkça geçerli olmaz.”. Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun tahkim ile ilgili 408. maddesi (“Taşınmaz mallar üzerindeki aynı haklardan veya iki tarafın iradelerine tabi olmayan işlerden kaynaklanan uyuşmazlıklar tahkime elverişli değildir.”) ile Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu’nun 1. maddesi (“Bu Kanun, yabancılık unsuru taşıyanlar da dâhil olmak üzere, ancak tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri iş veya işlemlerden doğan özel hukuk uyuşmazlıklarının çözümlenmesinde uygulanır. Şu kadar ki, aile içi şiddet iddiasını içeren uyuşmazlıklar arabuluculuğa elverişli değildir.”) bu minvalde yorumlanmaktadır.

bozacağını belirtmektedir.⁴⁰ Fakat bu itirazın pek çok açıdan haklı bir temele dayanmadığı söylenebilir.

Öncelikle belirtmelidir ki, *kamu düzeni* (ordre public) kavramı son derece muğlak ve soyut bir içeriğe sahiptir. “Belirli bir ülkede, belirli bir zamanda, belirli bir konuda kamu yararını, kamu vicdanını ve genel ahlakı çok yakından ilgilendiren, toplumun temel yapısını ve çıkarlarını koruyan kurallar bütünüdür.”⁴¹ şeklinde tanımlanan bu kavramın anlam ve kapsamının belirlenmesi hem zor hem de sübjektif takdirlere açıktır. Kamu düzeni kavramının bu takdir niteliğine ve öznel karakterine dikkat çeken ünlü Alman hukukçu Andreas Bertalan Schwarz (öl. 1953) bunu kesin olarak sınırlandırma imkânının olmadığını söyler.⁴² Ünlü Fransız hukukçu Niyabet de kamu düzeni kavramının somut olarak ifade edilebilmekten çok hissedilebilen ve sezinlenebilen şeyler olduğunu belirtmiştir.⁴³ Bu sebeple kavram sıklıkla konjonktürel ve hatta ideolojik değerlendirmelere kurban edilebilmektedir. Dolayısıyla kamu vicdanında sorun olarak görülmemeyi; siyasî, sosyal, ekonomik, ahlakî ve hukukî açılardan toplumun temel yapısı ile çatışmayan, hâkim toplumsal kabullere ve inanışlara uygun olup tarihsel derinliği de bulunan konulardaki çifte meşruiyet arayışlarının “kamu düzeni” gerekçesiyle ötelenmesi haklı bir temele dayanmamaktadır.

Söz konusu itirazın çok da haklı olmadığını gösteren bir diğer somut delil, boşanma dâhil, aileyi ilgilendiren hukukî sorunları mahkeme dışında çözümlenme mekanizmalarının dünyada aktif bir biçimde devrede olduğu gerçeğidir. Gerçekten de gerek Doğu’da gerekse Batı’da pek çok ülke aile uyumsuzluklarını mahkeme dışında çözüme imkânını sağlamış ve vatandaşlarının bu konuda kendi tercihleriyle hareket edebilmelerine onay vermiştir. Mesela İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü’nün “Yabancı Ülke Adli veya İdari Makamlarınca Verilen Kararların Tescili” konulu ve 06.02.2019 dağıtım tarihli yazısının ekinde yer alan listede mahkeme dışı boşanma kurumunun kabul edildiği ülkeler sıralanmıştır. Bahsi geçen listeye göre bu ülkelerden bazıları ve izledikleri yöntemler şu şekildedir:

Belarus: Ortak çocuk bulunmaması ve mal paylaşımında anlaşmazlık olmadığı durumlarda belediye, evlilik dairesi gibi evliliği gerçekleştiren kurumlar önünde boşanma.

Brezilya: Anlaşma olması ve çocuk bulunmaması halinde noterler önünde boşanma.

Çin Halk Cumhuriyeti: Anlaşma olması halinde evlendirme daireleri önünde boşanma.

Danimarka, Fransa, Gürcistan: Nüfus kayıt idarelerinde anlaşmalı boşanma.

İspanya, İtalya, Japonya: Belediye önünde anlaşmalı boşanma.

Kazakistan: İdarî makamlar önünde anlaşmalı boşanma.

Moldova: İdarî makamlar önünde anlaşmalı boşanma.

Norveç, Özbekistan: Eşlerin çocuksuz olmaları ve anlaşmaları halinde idarî makamlar önünde boşanma.

⁴⁰ Yargıtay 2. Hukuk Dairesi’nin 15.05.1984 tarihli 1984/2674 Esas no ve 1984/4577 Sayılı Kararı: “... Tanınması istenen yabancı mahkeme ilâmında sebep gösterilmeksizin tarafların rızâi olarak boşanmalarına yer verilmiştir. Tanınması istenen yabancı mahkeme ilâmı kamu düzenine aykırı olup, tanıma isteğinin reddi doğrudur...”. Her iki tarafın da razı olmasına rağmen mahkeme ilâmında sebep gösterilmemiş olması ayrıntısına takılarak boşanmanın kabulünü “kamu düzeni” ihlali gören bu karar, doktrinde haklı olarak eleştirilmiştir. Eleştiriler için bk. Ergin Nomer, *Devletler Hususi Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınları, 2002), 399-400. Buna karşılık şöyle mahkeme kararları da mevcuttur: “... Suudi Arabistan’da talâk yolu ile yapılan bir boşanmanın, eşlerden birinin Türk vatandaşı olması halinde dahi, talâk beyanına dayanan Suudi Arabistan Krallığı Cidde Kadısının vermiş olduğu boşanma kararının Türkiye’de kamu düzenine açıkça aykırılık teşkil etmeyeceğinden, tanınmasına karar verilmiştir...”. Kadıköy 2. Asliye Hukuk Mahkemesi’nin 07.02.1991 tarih ve 1990/853 Esas no ve 1991/941 Sayılı Kararı. Ayrıca bk. Ergin Nomer, “Suudi Arabistan Hukukuna Göre Talâk ve Türkiye’de Tanınması (Talâk ve Türk Kamu Düzeni)”, *İstanbul Barosu Dergisi* 7-8-9 (1991), 501-508.

⁴¹ bk. Ahmet Cemal Ruhi - Yavuz Kaplan, “Yabancı Mahkeme ve Hakem Kararlarının Tenfizi Açısından Kamu Düzeni (Ordre Public)”, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 22/2 (2002), 643.

⁴² Schwars, *Borçlar Hukuku Dersleri*, çev. Bülent Davran (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1948), 343 akt. Ünlü, *İslam Hukukunda Tahkim*, 111.

⁴³ Bu alıntıyla birlikte kavramın tahlili için bk. Yargıtay, 15. Hukuk Dairesi’nin 12.05.2014 tarihli 2014/2183 Esas nolu ve 2014/3226 sayılı Kararı.

Romanya: İdarî makamlar önünde anlaşmalı boşanma.

Rusya: İdarî makamlar önünde anlaşmalı boşanma.⁴⁴

Buraya kadar yapılan izahlar ve verilen örnekler, aile merkezli uyumsuzlukların giderilmesinde tarafların meşruiyet kaygılarını da gözetken mevzuat düzenlemelerinin yapılmasının ve gerekli mekanizmaların ihdasının mümkün olduğunu göstermektedir. Bu yöndeki yorum ve teklifleri içeren araştırmaların son zamanlarda pozitif hukuk doktrininde de görünür hale gelmesi⁴⁵ atılacak adımları kolaylaştırması bakımından ümit verici sayılmalıdır.

Sonuç

Bilinç düzeyi yüksek kişi ve toplumlar, davranışların hem inanç hem ahlak hem de yürürlükteki hukuk mevzuatı bakımından meşru olması konusunda duyarlıdır. Sosyal psikolog Erol Güngör'ün (öl. 1983) ifadesiyle "hayatı yapanlarla hukuku yapanların" aynı kişiler olduğu bir yerde, yürürlükteki hukukun çerçevesi dışında farklı bir meşruiyet arayışı söz konusu olmaz. Fakat hayat ile mer'î hukuk arasında bir makas aralığı yani uyumsuzluk varsa işte orada farklı meşruiyet arayışları da kendiliğinden zuhur eder. Meşruiyet kaygılarının giderilemediği durumlar ise ya takip ve kontrol edilemeyen işlemler veya huzursuz ve kaotik toplumsallıklar ya da isyankâr bireyler üretir. Bu olumsuz sonuçlarla karşılaşmak istemeyen yüksek toplumlar, bünyelerindeki farklı meşruiyet arayışlarını karşılayabilecek mevzuatı üretmiş ve mekanizmaları hayata geçirmişlerdir. Aynı uygulamanın bu topraklarda da vücut bulması pekâlâ mümkündür. Yapılacak kısmî değişikliklerle halkın inanç ve ahlak değerleriyle de uyumlu bir aile hukuku anlayışına alan açmak hem çatışmadan uzak huzurlu bir toplum hem de toplumsal sözleşmeye saygılı mutlu bireyler meydana getirecektir. Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 407-444. maddelerinde düzenlenen "Tahkim" müessesesi bu olumlu sonuçları elde etmeye elverişli görünmektedir.

Hâl böyleyken bu noktada "kamu düzeni" gibi soyut, "laiklik" gibi ideolojik bir bahane, savunulabilir görünmemektedir. Türkiye toplumu üzerinde araştırmaya dayalı derin sosyo-psikolojik tahlilleri olan Erol Güngör'ün cümleleriyle ifade edersek:

"Bir din sadece insanla Tanrı arasındaki münasebetleri değil de aynı zamanda insanlar arasındaki münasebetleri de düzenlediğine göre, o dinin mensupları en azından kendi aralarında inandıkları dinin prensiplerinin geçerli olmasını isteyeceklerdir. Nitekim 19. yüzyıldan bu yana İslam ülkelerinde birçok Batılı kanunun kabul edilip yürürlüğe konmuş olması, oralarda çeşitli derecelerde huzursuzluklara yol açmış bulunuyor. Bu huzursuzluklar modern hukuk sistemlerine karşı reaksiyonları değil, modern sistemlerin tamamen yabancı kültürlerden olduğu gibi alınmasına karşılık, yerli hukuku gözetecek kanunlara duyulan özlemi temsil etmektedir. İslam hukukunun meseleleri ile ilgili tartışmaları Türkiye'deki laiklik esasına aykırı bulanlar da vardır. Bizim bir sosyal ilimci olarak işin siyasî tarafıyla ilgimiz bulunmamakla birlikte, bu noktada laiklik prensibiyle çatışan herhangi bir husus görmüyoruz. Meseleyi fazla uzatmamak için şu kadarını söyleyelim ki, dine uygun hukuk ile dinî hukuk birbirinden ayrı şeylerdir. Bir hukukçunun şu veya bu meselede İslam hukukunun hükümlerine itibar edilmesini istemesi, devletin temel nizamlarını din esasına oturtmak manasına gelmez."⁴⁶

Sonuç itibarıyla makale içinde işaret edilen uluslararası ve hatta medeniyetler arası uygulamalar ve hukukî çözümler gerek ailenin kuruluşu ve yaşatılması gerek uyumsuzlukların giderilmesi ve gerekse sonlandırılması aşamalarında tarafların meşruiyet

⁴⁴ Merve Ürem Çetinel - Güneş Biset Sena, "Mahkeme Dışı Boşanma Kurumu ve Türk Hukukunun Bu Kuruma Yaklaşımı", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 5/1 (2020), 316-317.

⁴⁵ Daha önce atıf yapılanlar dışında mesela bk. Muharrem Balcı, *İhtilafların Çözüm Yolları ve Tahkim* (İstanbul: Danışman Yayınları, 1999); Nuray Ekşi, *Milletlerarası Özel Hukukta Medenî Olmayan Evliliklerin ve Adli Olmayan Boşanmaların Tanınması* (İstanbul: Beta Yayınları, 2012); Ayşe Yasemin Aydoğmuş, "Aile Hukuku Hakemleri Enstitüsü Kuralları Uyarınca Aile Hukuku Tahkimi", *Public and Private International Law Bulletin* 40/2 (2020), 1261-1291; Recep Çiğdem, "Çok Hukukluluk ve Aracılık/Tahkim Bağlamında Osmanlı ve Türk Hukuk Sistemlerinin Karşılaştırılması", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 239-255; Feriha Bilge Tanrıbilir, "Türk Hukukunda Yabancı Makamlarla Verilen Boşanma Kararlarının Tanınmasına İlişkin Gelişmeler", *Milletlerarası Özel Hukukta Güncel Gelişmeler Sempozyumu* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2009), 375-387.

⁴⁶ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1981), 91.

kaygılarını da gözeten normatif düzenlemelerin yapılmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Toplumun temel yapısı ile çatışmadığı için kamu vicdanında sorun olarak görülmeyen, hâkim toplumsal kabullere uygun olup tarihsel derinliği de bulunan konulardaki çifte meşruiyet arayışlarının, ideolojik ve konjonktürel yüklemelere son derece açık olan “kamu düzeni” kavramına dayanarak perdelenmesi haklı bir temele dayanmamaktadır. Diğer taraftan özellikle milyonlarca Müslümanın yaşadığı Batı toplumlarında elde edilen tecrübe, meşruiyet sorununu aşmaya yönelik mekanizmaların ihdasını da kolaylaştıracaktır. Bu yöndeki yorum ve teklifleri içeren doktriner araştırmaların son zamanlarda ülkemiz özelinde çoğalması, ümit verici bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Aksekili, Ahmed Hamdi. "İslâmiyet ve Ta'addüd-i Zevcât -I". *Sebilü'r-Reşâd* 9/275 (1379), 226-228.
- Ali, Kevser Kâmil - Öğüt, Salim. "Çok Evlilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Hukukuna Giriş (Klasik Dönem)*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2023.
- Aydoğmuş, Ayşe Yasemin. "Aile Hukuku Hakemleri Enstitüsü Kuralları Uyarınca Aile Hukuku Tahkimi". *Public and Private International Law Bulletin* 40/2 (2020), 1261-1291. <https://doi.org/10.26650/ppil.2020.40.2.823277>
- Babanzâde, Ahmed Naim. "Ta'addüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men' Olunabilir mi imiş?". *Sebilü'r-Reşâd* 11 [12]/298 (1330 1329), 216-221.
- Balcı, Muharrem. *İhtilafların Çözüm Yolları ve Tahkim*. İstanbul: Danışman Yayınları, 1999.
- Çetinel, Merve Ürem - Güneş, Biset Sena. "Mahkeme Dışı Boşanma Kurumu ve Türk Hukukunun Bu Kuruma Yaklaşımı". *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 5/1 (2020), 309-340. <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.633547>
- Çiğdem, Recep. "Çok Hukukluluk ve Aracılık/Tahkim Bağlamında Osmanlı ve Türk Hukuk Sistemlerinin Karşılaştırılması". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 239-255.
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Hudûdü salâhiyyeti'l-kâdî fi't-tefrîk beyne'z-zevceyn". *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 655-684.
- Derdîr, Muhammed b. Ahmed. *eş-Şerhu'l-kebîr alâ Muhtasarı Sidî Halîl (Hâşiyetü'd-Desûkî ale's-Şerhi'l-kebîr ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Eksi, Nuray. *Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda Tahkim*. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.
- Eksi, Nuray. *Milletlerarası Özel Hukukta Medenî Olmayan Evliliklerin ve Adlî Olmayan Boşanmaların Tanınması*. İstanbul: Beta Yayınları, 2012.
- Erol, Burak Gani. "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 87 (2018), 73-87. <https://doi.org/10.31624/tkhhbv.2018.13>
- Findıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi". *Tedris Hayatının Otuzuncu Yıldönümü Hatırası Olmak Üzere Medenî Hukuk Ordinaryüs Profesörü Ebül'ula Mardin'e Armağan*. 687-738. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1944.
- Foblets, Marie-Claire. "Accommodating Islamic Family Law(s) A Critical Analysis of Some Recent Developments and Experiments in Europe". *Applying Sharia in the West*. ed. Berger Maria. 207-227. Leiden: Leiden University Press, 2013. <https://doi.org/10.1515/9789400601055-012>
- Fredriksen, Katja Jansen. "The Recognition of Transnational Muslim Marriages And Divorces by Norwegian Courts And Other Competent Authorities: Dynamics Between Legislation And Legal Practice". *Muslim Family Law in Western Courts*. ed. Elisa Giunchi. 87-112. New York: Routledge Press, 2014. <https://doi.org/10.4324/9781315796369-5>
- Giunchi, Elisa. "Muslim Family Law and Legal Practice in the West". *Muslim Family Law in Western Courts*. sayfa aralığı? ed. Elisa Giunchi. New York: Routledge Press, 2014. <https://doi.org/10.4324/9781315796369>
- Güngör, Erol. *İslâmın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.
- Haraşî, Muhammed b. Abdullah. *Şerhu Muhtasarı Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*. (1336/1917).
- Hussain, Syed Adnan. "Anglo-Muhammadan Law". *The Oxford Handbook of Islamic Law*. ed. Anver Emon - Rume Ahmed. 537-550. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- İbn Nuceym, Zeynüddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

- İbn Rüşd Hafîd, Ebü'l-Velîd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004.
- İz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâyâtî'l-Ezheriyye, 1991.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Cevâzın Ahkâm-ı Şerî'attan Olup Olmaması Hakkındaki Nizâ' Nizâ'-i Lafzîdir". *Sebilü'r-Reşâd* 12/303 (1330), 296-301.
- Karâfî, Şehâbeddin. *el-İhkâm fî temyizi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- Kâsânî, Alâeddin. *Bedâi'ü's-sanâ'i fî tertibi's-şerâ'i*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kaya, Süleyman. "Osmanlı Tatbikatında Tek Mezhebe Bağlılık". 105-120. *Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri*, Karaman: Karaman İslami İlimler Derneği, 2017.
- Mansûrîzâde, Saîd. "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dâir". *İslâm Mecmuası* 1/10 (1330), 295-303.
- Mansûrîzâde, Saîd. "Ta'addüd-i Zevcât İslâmiyyet'te Men' Olunabilir". *İslâm Mecmuası* 1/8 (1330), 233-238.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. (1868-1876).
- Merginânî, Burhâneddin. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. İstanbul: Dârü Kahraman, 1986.
- Nomer, Ergin. *Devletler Hususi Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları, 2002.
- Nomer, Ergin. "Suudi Arabistan Hukukuna Göre Talâk ve Türkiye'de Tanınması (Talâk ve Türk Kamu Düzeni)". *İstanbul Barosu Dergisi* 7-8-9 (1991), 501-508.
- Ocakoglu, Ömer Faruk. *Kodifikasyondan Resepsiyona: Aile Hukukundaki Değişmeler ve Toplumsal Etkileri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Özel, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Özen, Şükrü. "Kâdılkudât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Prief, Yvonne. "Muslim Legal Practice in the United Kingdom: the Muslim Arbitration Tribunal". *Legal Pluralism in Muslim Contexts*. ed. Oberauer Norbert vd. 12-42. Leiden: Brill, 2019. https://doi.org/10.1163/9789004398269_003
- Rohe, Mathias. "Sharia and Muslim Diaspora". *The Ashgate Research Companion to Islamic Law*. ed. Rudolph Peters - Peri Bearman. 261-277. Farnham: Ashgate Publishing, 2014.
- Ruhi, Ahmet Cemal - Kaplan, Yavuz. "Yabancı Mahkeme ve Hakem Kararlarının Tenfizi Açısından Kamu Düzeni (Ordre Public)". *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 22/2 (2002), 643-664.
- Sahnûn, Ebû Saîd. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Serahsî, Şemsüleimme. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993.
- Sîdî Halil b. İshak. *Muhtasarı Halîl*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2005.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.
- Tanrıbilir, Feriha Bilge. "Türk Hukukunda Yabancı Makamlarca Verilen Boşanma Kararlarının Tanınmasına İlişkin Gelişmeler". *Milletlerarası Özel Hukukta Güncel Gelişmeler Sempozyumu*. 375-387. Ankara: Savaş Yayınevi, 2009.
- Ülker, İbrahim. "Tahkim ve Arabuluculukta Uyuşmazlıkların Mecelle Hükümlerine Göre Çözülmesi Mümkün mü?". *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*. 454-467. İstanbul: Son Çağ Matbaacılık, 2018.
- Ülker, İbrahim. "Türkiye'de Tahkimde İslam Hukuku Kuralları Uygulanabilir mi?". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28/3 (2020), 1083-1110. <https://doi.org/10.15337/subfd.728716>
- Ünlü, Muhammed Fatih. *İslam Hukukunda Tahkim*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş", *Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı*. 705-724. İstanbul: İstanbul Cezaevi Matbaası, 1968.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs. *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 1-13. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.
- Wahb, Yousef Aly. "Secular Court-Ordered Divorces: What Modern Fatâwâ and Canadian Imams Say". *Canadian Journal of Law and Society* 38/1 (2023), 67-88. <https://doi.org/10.1017/cls.2023.8>
- Wilson, Roland Knyvet. *A Digest of Anglo-Muhammadan Law*. Londra: W. Thacker & Co, 1895.
- Yaman, Ahmet. "Jews in the Ottoman Millet System and Their Judicial Status A Family Law Review". *İlahiyat Studies* 4/2 (2013), 209-238. <https://doi.org/10.12730/13091719.2013.42.86>
- Yaman, Ahmet. "Zimmî: Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yılmaz, İbrahim. "İslâm Hukukunda Kamu Otoritesinin Çok Eşliliği Sınırlandırması". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 5-28. <https://doi.org/10.18505/cuid.511376>